

Exposició: **Fes,**
ciutat interior

Dossier del servei educatiu
del CCCB

Centre de Cultura Contemporània
de Barcelona

Fes, ciutat interior
Exposició al CCCB

Centre de Cultura Contemporània
de Barcelona

Fes, ciutat interior

Recull de citacions sobre Fes

“Estic pensant en Fes. És ben bé una d’aquestes ciutats heterogènies, dipositàries d’oracions, de músiques, de frases mercantils i d’antics silencis. Ciutats que a la mirada només li ofereixen enigmes i a la investigació, murs, o inextricables laberints. Fins i tot de vegades els que hi viuen de sempre s’hi perden. No hi ha cap fil que no s’hi trenqui en algun límit o que algú no talli clandestinament darrere vostre. Ciutats de plecs i de complicacions, on no hi ha cap paret, porta, carreró, ni ombra humana que no suggereixi o no commogui o de vegades inquieti amb inextricables doblecs, amb itineraris sense sortida.”

Henri Bosco, *Méditation sur la cité unique*, en el llibre: AAVV, Maroc. *Les Villes Impériales*, Omnibus, 1996, p. 479

“...las tiendas se suceden sin interrupción pegadas unas a otras, como una hilera de simples cajas que se abren por delante, como en la Europa medieval, y sin más espacio que el necesario para que el vendedor pueda sentarse entre sus mercancías amontonadas. [...] Podría encontrar mi camino con los ojos cerrados por el ruido de las pezuñas sobre el empinado pavimento, por el grito monótono de los mendigos agachados en los rincones de las callejuelas, y por el tintineo argentino de las campanillas con las que los aguadores anuncian su presencia cuando, abriéndose paso a través de los sùqs, ofrecen agua a los sedientos. [...] A la derecha del mercado de especias, justo al lado de la mezquita que contiene el sepulcro de Idrís II, el santo fundador de Fez, hay un dédalo de callejuelas llenas de pequeñas tiendas. Aquí se venden todo tipo de prendas de vestir: zapatos de cuero de color o vestidos de mujer de brocado de seda bordados con oro y plata. Cerca de la mezquita se venden también candelas litúrgicas decoradas, incienso y aceites perfumados, pues los perfumes tienen su lugar en la sunna, la Tradición sagrada...”

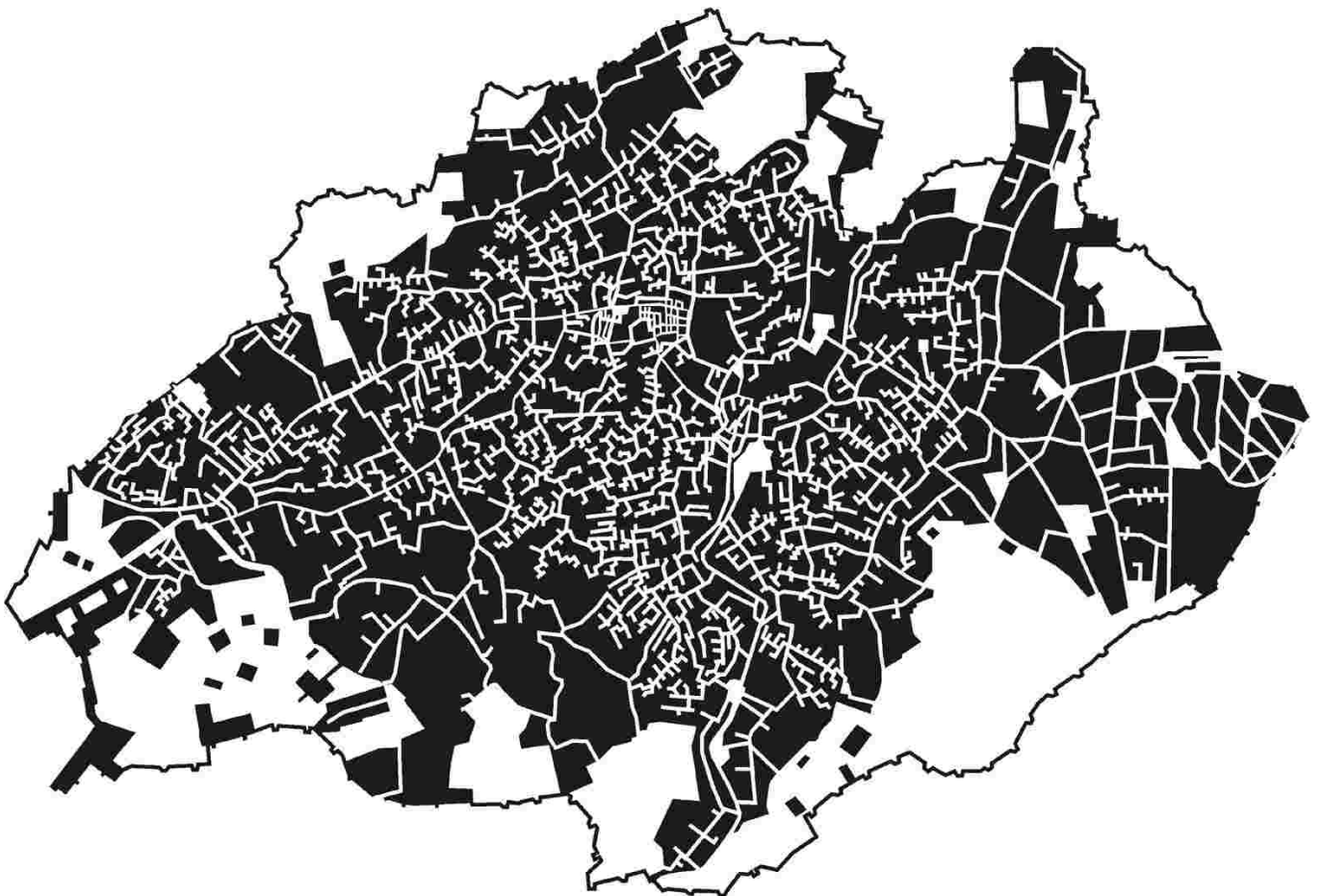
Titus Burckhardt, *Fez, ciudad del Islam*, Ed. Terra incognita, 1999, p. 12 y 13

“En la naturaleza fragmentada del mundo moderno, Fez es una joya oculta que se revela gradualmente según la capacidad del visitante. En la medina de Fez, el modo de vida tradicional perdura a pesar de la presión que ejercen el turismo y la cultura occidental. Es un estilo de vida donde la oración y el recordar a Dios (dhikr Allah) están entrelazadas con la existencia diaria tan naturalmente como el comer, el beber y el dormir; y la arquitectura y las artes son un reflejo de este patrón ordenado y rítmico.”

“El verdadero rostro de Fez permanece oculto para quien sólo conoce la ciudad desde la calle y no ha visto más que las callejuelas llenas de comercios y las grises paredes exteriores de las casas. El interior de la casa es el dominio, estrictamente protegido, de las mujeres. La expresión harén (del árabe haram), que ha entrado en nuestra lengua, no significa otra cosa que santuario.”

Titus Burckhardt, Fez, ciudad del Islam, Ed. Terra incognita, 1999, p. 135

Titus Burckhardt, Fez, ciudad del Islam, Ed. Terra incognita, 1999

Fes, ciutat interior

Text introductori a l'exposició

Fes va ser, sens dubte, una de les ciutats d'un més gran pes cultural, religiós i simbòlic del Magrib, així com també un lloc de referència per a tota la cultura islàmica. Un espai privilegiat de trobada entre l'Orient i Àfrica, que va recollir, a més, bona part de la tradició de l'antic Al Andalus.

A hores d'ara la ciutat, despullada d'un poder polític significatiu i aïllada dels antics corrents que van alimentar-ne l'esplendor, afronta el present debatent-se entre la pressió combinada de la globalització, que ve de fora, i d'algunes inèrcies desfavorables que es mantenen a dintre. Una cultura, però, que potser serà capaç de preservar amb èxit el millor de si mateixa i d'incorporar el més útil d'allò que és forà, tot plantejant síntesis pròpies.

Aquest encreuament de possibilitats es reflecteix avui en els diferents fenòmens que es donen a la ciutat: mentre uns assenyalen processos de deteriorament, altres, al contrari, signifiquen una clara recuperació dels valors que van possibilitar-ne l'auge.

A més, el visitant occidental, i molt especialment el turista, es veu, a Fes, confrontat amb la seva caricatura. Si el visitant s'acosta a Fes com un estereotip, Fes el tracta, al seu torn, també com un altre estereotip, del qual cal explotar tots els defectes. Sens dubte, visitar Fes és veure també, com en un mirall deformat, alguns tòpics del món occidental. De manera

que un apropament pausat, detingut, pacient, a la realitat d'aquesta ciutat permet de fer-ne un altre, amb una distància útil i una mirada nova, al nostre món.

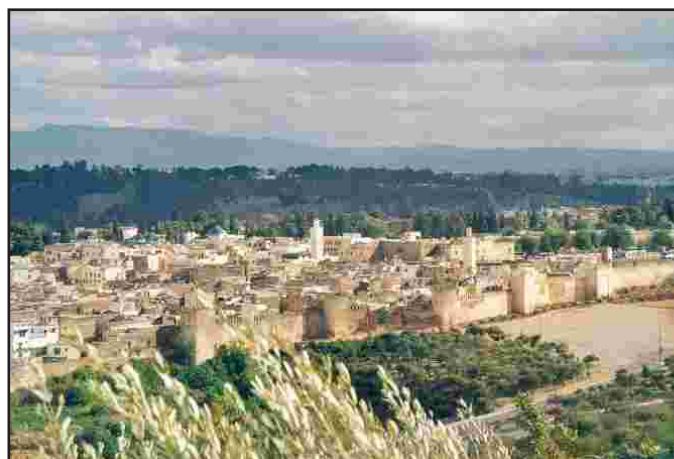
El conjunt de projeccions que configuren aquesta exposició té per objectiu crear, més que no pas recrear, un viatge a l'interior de la ciutat de Fes, en el sentit complex del terme, mitjançant segments audiovisuals que il·lustren diferents aspectes del teixit antropològic, sociològic, urbanístic i religiós de la ciutat. Es comença a entendre la ciutat antiga de Fes quan es constata que es tracta d'una realitat que s'organitza i es presenta per contrastos entre dos extrems: el de l'espai públic, i el de l'espai privat. El pas entre aquests extrems no és simple ni radical, es produeix amb una gran complexitat en les transicions i una notable riquesa de matisos.

Las projeccions estan disposades, a grans trets, seguint aquest recorregut de l'espai públic al privat, i no responen al criteri filmic d'un principi i un final, sinó més aviat al de la creació d'un paisatge, del qual l'espectador escull la durada i el fragment. Això possibilita gaudir d'un nivell de consulta més profund en temes específics (artesans, rituals, entrevistes, etc.). En conseqüència, el resultat d'una visita d'una durada mitjana a l'exposició donarà a cada visitant una combinatòria diferent i irrepètible de fragments.

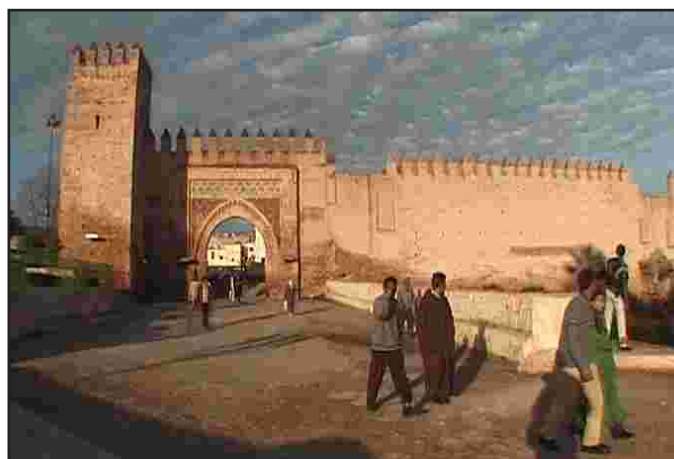
1. Les portes de la ciutat

Fes el Bali, l'antiga medina de Fes, fundada l'any 809 per Idris II, és encara una ciutat completament voltada de muralles. Les portes (Bab Bu Jeloud, Bab Fteuh, Bab Rsif, Bab Guissa...) hi mantenen, doncs, tot el seu valor social i simbòlic, associades a les diferents activitats de la ciutat i dels seus habitants.

2. Mercats i carrers principals

Els mercats de Fes, accessibles des de les vies principals de la medina, es troben normalment molt a prop de les entrades de la ciutat i reflecteixen la vitalitat d'un microsystema econòmic vinculat a les necessitats bàsiques de la medina i de l'entorn rural immediat.

3. Els artesans

Fes és la ciutat del Marroc que manté més viva la tradició artesanal. L'activitat de l'artesà, lluny de ser un mer ofici, reflecteix tota una concepció del món i una manera de viure el temps i atorgar-li sentit. Una saviesa popular que es transmet de pares a fills, de maalem, mestre, a aprenent.

"A poc a poc vaig arribar a comprendre que en aquest ofici res no és fortuit, que cada moviment i cada procediment conté un element de saviesa."

Titus Burckhardt, Fez, ciudad del Islam, Terra Incognita, 1999.

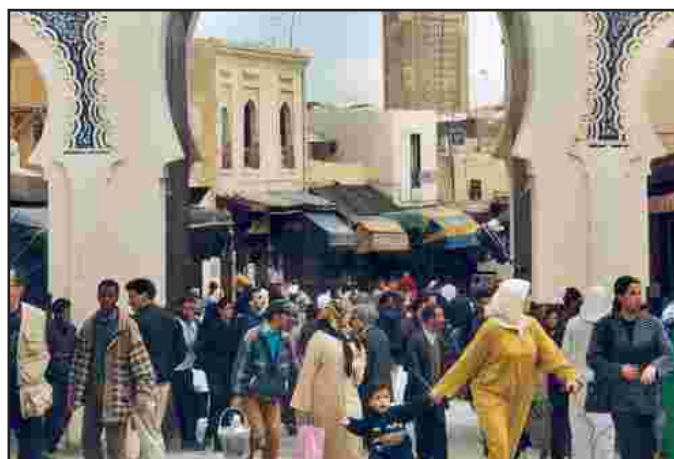

4. Dar Debagh. Assaonadors

Dar Debagh és el més gran i més antic establiment d'assaonadors del nord d'Àfrica, i un dels indrets més emblemàtics de la ciutat de Fes.

5. El barri

L'estructura urbana i social dels barris de la medina és d'una riquesa i complexitat enormes, en organitzar-se al voltant d'establiments bàsics per a la vida quotidiana dels seus habitants, com ara el hammam, el forn de pa, les escoles o els foundouks. El farnatxi és el forn que subministra escalfor als banys públics, o hammam, establiments plenament actius i d'una gran importància per a la cohesió del teixit social de la ciutat. Els foundouks són establiments on els mercaders que visiten la ciutat pernocten i emmagatzemen provisionalment els seus productes. A hores d'ara la major part han perdut la seva antiga funció i s'adapten a altres usos, com ara habitatges o tallers.

6. Madrasses

Fes és una de les ciutats del nord d'Àfrica que va disposar d'un nombre més gran de madrasses, i d'una més gran bellesa arquitectònica. Les madrasses, antigues escoles alcoràniques, a hores d'ara visitables com a monuments públics, havien acomplert una de les funcions que van donar una gran esplendor a la ciutat de Fes: l'estudi de la tradició islàmica i del conjunt de lleis i disposicions que regulaven la vida social. Eren, a més, residència dels estudiants.

Madrasses: Bu Inaniyya (1350), al-Attarin (1323), Seffarin (1280), al-Sahri (1321).

7. La casa i el “derb”

El derb, carreró sense sortida, és alhora un àmbit físic i de sociabilitat que constitueix el nivell semipúblic de l'espai de la medina, entre la casa i el carrer.

8. Laid el Kbir

Laid el Kbir, la festa gran, és la principal celebració del calendari musulmà. Té un marcat caràcter familiar i religiós (les seves arrels es troben a les escriptures: Abraham i Isaac), i un component simbòlic: la vida i la mort mitjançant el sacrifici ritual d'un be.

Aquesta festivitat transforma del tot les activitats i l'aspecte de la ciutat: s'instal·la el gran mercat de bens, es resa la gran oració comunitària a trenc d'alba, surten els esmolets i els carrerons es poblen de fogueres espontànies.

9. Lila Gnawa

La música gnawa té les seves arrels, encara vives, a l'Àfrica negra. Els músics gnawa són descendents llunyans d'esclaus procedents de Guinea, el Senegal...: van portar amb ells l'enorme riquesa del món màgic i animista de les seves cultures, que es va fondre amb la mística islàmica tot creant confraries i germandats plenament vives avui dia. La música gnawa es toca en lila, celebracions nocturnes que solen dur al trànsit mitjançant temes que exploren l'hipnòtic i el repetitiu. Cada tema està associat a un personatge, a una força, a un color..., i convoca els genis que habiten les persones. Així és com aquests rituals mantenen viva una de les relacions més ancestrals: la de la música amb la guarició.

10. Espais religiosos

El mausoleu de Mullai Dris (que acull les despulles del fundador de la ciutat Idris II, i va ser totalment reconstituït el 1437) és el cor de Fes. Certament, es troba al centre de la ciutat i aplega, singularment, el comunitari i l'íntim. Famílies amb fills, homes i dones hi acudeixen en cerca d'un moment de descans, de pau o de devoció. I, juntament amb l'extraordinària bellesa dels seus mosaics o l'elegància dels ancians que s'hi apleguen a meditar o intercanviar sabers, hi destaca la constant superposició de lloances, lletanies i oracions sobre el fons de la remor de l'aigua, d'una bellesa corprenedora.

La mesquita Quaraouyine (862-933) és la més gran i principal de Fes, i seu d'una de les primeres universitats del món. Dins del seu recinte es troben l'"Habitació del Temps", una col·lecció de rellotges antiquíssims, i una biblioteca que conserva manuscrits lligats als orígens de la ciutat l'any 809.

11. Dikr

El dikr, el record d'Al·là, és un dels rituals religiosos més bells i efectius de la tradició islàmica. Com la majoria dels rituals sufis, se celebra els dijous al vespre en moltes de les zawiya, refugis o llocs de devoció de la ciutat. Se sol iniciar amb càntics i lloances al profeta Mohamed; després es reciten repetitivament la professió de fe, "la illaha ila Allah", el mateix nom d'Al·là, o algun dels seus atributs, en un continu que culmina en el so de la pròpia respiració, la inhalació i la exhalació, i que sovint porta al trànsit. Així és com el dikr, el record d'Al·là, ens en revela el haddra, la presència.

En concret, aquest ritual de dikr té un caràcter emotiu particular: va ser enregistrat a casa de la família Charaibi en ocasió dels cinc anys de la mort del pare de Dris, Iones, Amina i Si Mohamed.

El món urbà del Marroc viu un canvi accelerat, propiciat des del seu propi interior, però suporta al mateix temps una pressió externa fortíssima. Les ciutats marroquines, i Fes destacadament entre elles, són la seu d'una cultura rica en matisos que pot perdre bona part dels seus millors elements definidors sota la pressió combinada de la globalització, que ve de fora, i d'algunes inèrcies desfavorables que es mantenen a dins. Una cultura, però, que potser serà capaç de preservar amb èxit el millor d'ella mateixa i d'incorporar el més útil d'allò forà plantejant síntesis pròpies.

Per poder aproximar-se als diversos graus de complexitat de la societat de Fes, i per no caure en una pura glossa dels aspectes físics i monumentals, és essencial captar dues realitats al mateix temps. D'una banda, la realitat física del paisatge de la Medina (sense oblidar el contrast i la complementarietat respecte del conjunt urbà). D'altra banda, les infinites facetes de la societat que l'habita: la seva complexitat i diversitat, la posició enfront de la vida i el sentit de l'humor, les habilitats i els recursos, les aspiracions i les frustracions... Es tracta, per tant, de captar no tan sols un espai físic, sinó un espai físic habitat, en el qual les condicions del continent són completament inseparables de les qualitats del contingut.

Una mínima comprensió de l'estructura física i social de la ciutat de Fes requereix, en qualsevol cas, una mirada profunda, que vagi molt més enllà del que resulta més fàcilment perceptible. Perquè aquesta és una ciutat, i una societat, feta de diverses capes, cadascuna de les quals més difícil de ser penetrada que les anteriors, i que

cal abordar en la seva totalitat per poder copsar la realitat complexa que conforma el conjunt.

I si aquesta realitat és percebuda només des de l'òptica del visitant, a través sobretot de la captació de l'àmbit de l'espai públic, queda sense entendre una dimensió de la ciutat, la dimensió interior, que forma part inseparable d'una idea unitària de societat urbana. Així, es comença a entendre la Medina quan es constata que es tracta d'una realitat que, en els aspectes físic i social, s'organitza i es presenta per contrastos entre dos extrems: el de l'espai públic i el de l'espai privat. Però no només això, sinó que cal percebre, també, que el pas entre aquests extrems no és simple i radical, sinó que es produeix amb una gran complexitat en les transicions i una notable riquesa de matisos.

D'altra banda, és evident que avui dia l'espai de Fes posa en contacte i en relació dos mons: el d'una ciutat del Marroc, especialment tancada en ella mateixa en molts aspectes, i el d'Occident.; el de la Medina i el dels turistes; el que sorgeix dels seus propis àmbits i el que arriba a través de les antenes parabòliques. Si bé Fes és una ciutat en bona part impenetrable, també és cert que és molt permeable, i cada vegada més, a la influència exterior, occidental. La televisió, present a l'exterior i en els interiors, els emigrants, que tornen cada any quan arriben les vacances; els turistes, cada vegada més nombrosos; la passió per l'esport internacional, amb l'Stoichkov i el Barça com a protagonistes de grafitis admiratius; les pressions del consum, evident en l'admiració per les grans marques de roba..., introdueixen, de vegades de manera salvatge, infinitud d'elements, de pressions, de desitjos,

Per poder aproximar-se als diversos graus de complexitat de la societat de Fes, és essencial captar dues realitats al mateix temps. D'una banda, la realitat física del paisatge de la Medina. D'altra banda, les infinites facetes de la societat que l'habita.

El turista, es veu, a Fes, confrontat amb la seva pròpia caricatura. Si ell s'acosta a Fes entenent la ciutat com un estereotip, Fes el tracta també a ell com un altre estereotip, del qual cal explotar tots els defectes. Sens dubte, visitar Fes és veure també, com en un mirall deformat, alguns tòpics del món occidental.

d'imaginari que provenen del món occidental, però que ara són ja part inseparable del propi món de Fes.

D'altra banda, el visitant occidental, i molt especialment el turista, es veu, a Fes, confrontat amb la seva pròpia caricatura. Si ell s'acosta a Fes entenent la ciutat com un estereotip, Fes el tracta també a ell com un altre estereotip, del qual cal explotar tots els defectes. Sens dubte, visitar Fes és veure també, com en un mirall deformat, alguns tòpics del món occidental. De tal manera que un acostament pausat, detingut, pacient a la realitat d'aquesta ciutat permet de fer un altre acostament, amb una distància útil i una mirada nova, al nostre propi món.

Espai i societat a la Medina de Fes.
El teixit físic i les relacions socials

Potser en cap altre cas millor que en el de Fes s'ha de dir que la ciutat està formada per diferents ciutats. Aquí això es fa patent d'una manera extrema. Entre la ciutat històrica i la ciutat colonial dibuixada pels francesos les diferències són absolutament radicals. Els dos cossos físics estan totalment separats, amb un espai de transició entre ells. Però la diferència no només és radical pel que fa l'estructura física. Ho és més encara en els continguts, en els ritmes i en les formes de vida, en el menjar, en el que es pot i no es pot fer, en el que costen les coses, en la manera de desplaçar-se (que a la Medina només admet la força de la sang), etc. A més, fora de la ciutat històrica, de la Medina, la ciutat nova es desplega només en part segons el traçat francès, ja que actualment el pes físic i demogràfic dels barris nous, crescuts recentment sense cap control urbanístic, és molt gran.

Per si fos poca complexitat, la ciutat històrica està formada

per dues parts, separades també molt clarament en l'espai, i amb elements físics i socials molt diferents. La primera part, la Medina pròpiament dita, és Fas-al-Bali (la Fes antiga), que data del segle xi i que presenta un desnivell topogràfic que data del segle xi i que presenta un desnivell topogràfic molt acusat; i la segona, separada de l'altra pels jardins de Boujloud, és Fas Jdid (la Fes nova), que inclou el palau reial i el barri jueu i que va ser fundada a final del segle xiii en una extensió de terreny pla.

al-Bali està formada per dos sectors, el barri al-Qarawyn o dels kairuanesos (al voltant de la mesquita kairuanesa), i el barri al-Andalous o dels andalusos (al voltant de la mesquita andalusos). Dos noms, els dels dos barris de la ciutat, que revelen l'origen dels pobladors que els van ocupar en el seu origen: els uns procedents de Kairouan, ciutat santa de l'actual Tunísia, i els altres d'Andalusia. Aquestes dues parts, generades per l'emigració des de dos dels focus urbans musulmans més importants del període, es van reunir en una sola ciutat sota el regnat de l'almoràvit Yûsuf Tashfin.

Sempre s'ha ressaltat la intel·ligència dels fundadors de Fes a l'hora d'escollir el lloc per bastir-hi la ciutat. Es tracta d'un paratge ric en aigua, ben protegit i envoltat de terres fèrtils. Per entendre l'estructura física i social de la Medina, cal tenir present la importància que des del començament van tenir la distribució de l'aigua, les necessitats de la defensa i la solidaritat.

Les dues parts de Fas-al-Bali estan separades, i al seu torn unides, per un curs d'aigua d'un gran significat a la ciutat: l'oued Fes. Aquest, però, no és l'únic curs d'aigua en aquesta estructura urbana. N'hi ha molts més, fins al punt que s'ha arribat a dir que Fes és una ciutat que flota en la superfície de l'aigua.

L'equilibri entre la presència de l'home i el medi ambient,

entre ciutat i natura, ha estat regulat històricament per dues condicions bàsiques, que cal recordar ara que la sostenibilitat és un objectiu reivindicat amb un lògic entusiasme: el consum moderat de l'aigua i la petita quantitat de deixalles contaminants produïdes pel funcionament urbà. En efecte, que l'aigua sigui abundant no vol dir que s'hagi de malbaratar. L'aigua abunda fins que en falta. De manera que, perquè això no passi, la quantitat que se'n consumeix per persona i dia sempre ha estat petita, alhora que la xarxa hidrogràfica natural ha pogut ser utilitzada per alimentar els diferents sectors de la ciutat, com també per drenar les aigües de pluja en període d'inundacions.

El valor primordial concedit a l'aigua ha estat essencial a l'hora de configurar la mateixa estructura física. L'aigua ha de ser distribuïda eficaçment fins a l'últim punt de la ciutat, cosa que ha condicionat històricament la forma de les parcel·les (moltes d'elles primer agrícoles) i dels carrers.

Però, a més, l'aigua és un bé de tots, que no pot faltar, un bé socialitzat, de tal manera que també ha condicionat l'estructura social, per tal de fer-ne més eficaç i equitativa la distribució. Res més explicatiu, en aquest sentit, que veure com a un petit conjunt de cases correspon un distribuïdor de l'aigua que n'assigna a cada família segons les seves necessitats. Així, si, per exemple, neix un nou fill en una casa o família, el forat del distribuïdor que regula l'aigua que va a aquella casa s'amplia per tal que en passi més quantitat.

La necessitat de defensa de cada sector de la ciutat també condicionà des del començament la forma física urbana i, al mateix temps i com en el cas de l'aigua, lligà fortament l'estructura física i l'organització social. També en aquesta qüestió s'observa una forta relació entre la manera d'agrupar les cases (disposades en carrerons de difícil accés, que es

podien tancar per una porta, agrupades al seu torn en barris igualment aïllables de la resta de la ciutat), la manera de defensar-se i els vincles socials establerts en cada grup de cases i en cada barri.

Aquests vincles socials, que van molt més enllà de l'estructura familiar, depassen amb molt les necessitats bàsiques esmentades, i es recreen i s'amplien a una solidaritat molt més àmplia que abasta la distribució de la riquesa, l'ajut al desvalgut, al pobre, al boig, etc. Tot plegat s'explica per una manera d'entendre la vida en la qual compta de manera radical la creença religiosa. Així, en l'origen de la complexa estructura física i social de la Medina cal buscar la importància, al llarg d'una dilatada història, de la gestió de necessitats bàsiques com l'aigua i la defensa, organitzada per a la solidaritat i conduïda per la religió.

Vista la ciutat de Fes en conjunt, no resulta fàcil observar jerarquies en el traçat urbà i, encara molt menys, nodes urbans significatius. Però de fet existeix un ordre espacial ben definit, articulat per dos carrers que parteixen de la porta Bab Boujloud i es retroben a la trama dels souks que rodegen la mesquita Qarawyin. Aquest és el sector central de la Medina, que coincideix amb el nucli inicial del barri dels kairuanesos, i on se situen les principals institucions religioses i culturals (mesquita-universitat i santuari del sant fundador Moulay Idriss), al costat del mercat dels teixits (Qicaria) i els souks, a la part més densa de la trama urbana. Altres eixos uneixen les restants portes de la Medina amb el sector central de la ciutat. I des d'aquests eixos principals en parteixen altres de menors que penetren com capil·lars en el teixit, es ramifiquen i acaben en carrerons sense sortida que donen accés a les cases.

En tota la trama no existeixen espais buits notables o de representació. En el sector comercial central, els carrers són

un espai de transacció, caracteritzat per l'obertura total de les botigues a l'espai públic. En les àrees especialitzades en produccions artesanals diverses, el treball també es deixa veure clarament des de l'exterior, per bé que els artesans poden ocupar també espais interiors dels edificis. Finalment, els carrers dels barris residencials són espais en negatiu entre les cases, amb unes dimensions força constants, pensades a l'escala dels vianants i els animals, sense engrandiments notables davant dels edificis més importants, difícilment reconeixadors des de l'exterior.

A partir d'aquesta trama, que denota molt poc el que passa més enllà de l'espai públic, s'accedeix al món de la casa, l'altra cara de la ciutat, la cara oculta. De fet, i com ja hem apuntat, l'espai físic i social de la Medina és una totalitat formada per dos mons, al mateix temps oposats i complementaris: el de l'espai públic i el de l'espai privat, el del treball i el de la família, el de l'home i el de la dona, el del carrer i el de la casa, el del caos i el de la calma, el del soroll i el del silenci, el de la brutícia i el de la netedat, el de les olors fortes i el de l'aroma subtil...

I una vegada a la casa, el recorregut invers mostra d'una altra forma la gènesi de l'estructura urbana. Així, les cases, definides pel pati interior, s'agrupen en un carreró sense sortida, el *derb*; l'àmbit immediatament superior al del *derb* és constituït per un conjunt de *derbs* que conformen el barri, un espai urbà ben definit físicament i socialment, equipat amb un nombre notable d'elements clau (el forn, l'escola, el bany, la petita mesquita, la botiga de primera necessitat...). El nivell d'agregació superior és constituït per la suma dels barris, la ciutat, on es troben els elements funcionals que corresponen a l'escala del conjunt urbà (els carrers comercials, els mercats, els espais artesanals,

les instal·lacions industrials, els *fondouks*, les madrasses, les grans mesquites...).

Aquest esquema, que es pot copsar anant del conjunt urbà a la *cèl·lula* o de la *cèl·lula* al conjunt urbà, és aparentment senzill però resulta realment ric i complex. Hi pesa molt l'existència dels espais de transició, especialment els *derbs*, que separen i a la vegada uneixen els diferents nivells de privacitat.

Per tant, cal entendre molt bé que el trànsit entre els dos pols que articulen la Medina, el de l'espai públic i el de l'espai privat, no es produeix de manera directa, simple, abrupta, sinó que té lloc amb una gran complexitat, i que és precisament aquesta complexitat i el que socialment conté el que constitueix un dels elements clau per comprendre el món de la Medina.

En efecte, l'espai intermediari del carreró o *derb* no és un mer lloc de transició entre els dos espais essencials, el públic i el privat, sinó que aglutina funcions bàsiques de sociabilitat: el *derb* té un rol social i econòmic decisiu. En aquest carreró sense sortida, un àmbit semipúblic que fins fa poc temps es tancava de nit, es desplega la sociabilitat d'un grup de convivència pròxim a una gran família. Aquesta sociabilitat, que fonamenta la força vital de la Medina, està basada en la solidaritat. L'origen de

l'estructura física del *derb* i de la disposició del conjunt de cases amb pati que hi donen es troba, com s'ha esmentat més amunt, en l'organització racional i equitativa de la distribució de l'aigua, i en les necessitats d'organitzar la defensa. Però la gènesi del seu contingut social és evidentment paral·lela a la gènesi de l'estructura i els dispositius físics, i sorgeix de la necessitat de socialització, intimitat, solidaritat i ajut mutu.

A partir del derb s'accedeix a la casa, que és la cèl·lula bàsica de l'estructura urbana, però no només en el sentit que és la peça que per suma acaba formant el conjunt, sinó sobretot perquè la forma i el contingut de tota l'estructura urbana estan dirigits a l'assoliment de determinades condicions d'aïllament, privacitat i discreció de la unitat familiar. De manera que, com s'ha apuntat, els carrers esdevenen espais subsidiaris, desprovistos intencionadament de tota notorietat. La casa, en efecte, és un espai interior, sense façana notable ni obertures a l'exterior, tret de la porta d'entrada. Això explica que els carrers dels barris residencials siguin inevitablement espais servidors, subsidiaris de les cases, en absolut protagonistes de l'estructura urbana.

De la cohesió a la fragilitat

L'aproximació a l'estructura física i social de la Medina deixa veure la inseparable relació entre els dos elements constituents: el de l'espai i el de la societat, el del continent i el del contingut. Aquesta relació, que es troba a tots els espais de totes les ciutats del món, és especialment interessant aquí. Perquè, a les medines en general i a Fes en concret, la correspondència entre l'estructura física i l'estructura social és molt estreta. Una està feta per a l'altra d'una manera que sembla unívoca, i a l'inrevés, i aquesta íntima relació ha tingut un origen clarament volgut i un recorregut històric llarg, intens i resistent.

Dit d'una altra manera, les relacions extraordinàries de sociabilitat que tenen lloc a la Medina no semblen tan fàcils en altres configuracions físiques. L'estructura del derb afavoreix de manera notable les relacions de sociabilitat. És

un mecanisme generador o facilitador de relacions socials de solidaritat. Fins al punt que acaben resultant més importants els vincles entre el grup definit per l'espai físic i social del derb que les mateixes relacions de la família extensa, de vegades disseminada per tota la ciutat.

A les medines en general i a Fes en concret, la correspondència entre l'estructura física i l'estructura social és molt estreta. Una està feta per a l'altra d'una manera que sembla unívoca, i a l'inrevés, i aquesta íntima relació ha tingut un origen clarament volgut i un recorregut històric llarg, intens i resistent

De fet, la història de Fes ha demostrat que, amb un espai físic diferent del de la Medina i els seus derbs i barris, canvien les relacions socials. A l'exterior de la Medina, en els barris perifèrics nous de Fes, les relacions socials són força diferents, tendeixen a definir graus molt menors de sociabilitat i d'importància de la cohesió del grup-espai, per anar en la direcció de les ciutats occidentals, en les quals s'imposen els valors individuals.

La pèrdua, molt recent i molt ràpida, de la cohesió entre l'estructura física i l'estructura social a la Medina està provocant una fragilitat creixent de la ciutat històrica de Fes. Ara, la Medina és, cada vegada més, un organisme extraordinàriament fràgil. S'observa una pèrdua progressiva dels valors que fonamentaven la cohesió social i, en paral·lel, una dificultat de manteniment de l'estructura física. Diferents factors, tots d'una gran força, alteren les condicions de la societat de la Medina: la crisi

econòmica local en un món globalitzat cada vegada més competitiu, l'allau de població immigrada des del camp amb la consegüent densificació i ocupació de les cases per diverses unitats familiars, la influència de la televisió, que introdueix noves necessitats i noves pautes de consum; els canvis en la producció, que posen en marxa processos industrials contaminants; la decadència progressiva dels oficis tradicionals, la creixent dependència respecte del turisme i de les seves exigències, etc.

L'estructura física en resulta immediatament i directament afectada: s'abandonen algunes cases mentre d'altres són

ocupades per diverses famílies en condicions d'habitabilitat deplorables; es degrada el fabulós patrimoni arquitectònic i cultural, hi ha una invasió turística i la reconversió cap a aquesta indústria de part dels edificis, etc.

Així, pocs exemples resulten més allisonadors que el de

la Medina de Fes per entendre els efectes negatius de l'anomenada globalització, que aquí suposa, molt més que una millora econòmica per a una part petita de la població local, una tendència irresistible cap a la uniformització i la destrucció.

Les condicions que fan de Fes, encara avui dia, un laberint amable s'estan perdent, sense que les contrapartides positives siguin en absolut evidents. L'economia de mitjans, l'austeritat, la solidaritat dels grups, l'hospitalitat, tots els valors que fonamentaven una estructura social en equilibri difícil, estan en clar perill. Resulta paradoxal que uns valors que nosaltres no deixem de reclamar per a les nostres societats siguin malmesos, mitjançant l'exportació de les nostres pròpies maneres de fer, en espais com el de Fes.

pocs exemples resulten més allisonadors que el de la Medina de Fes per entendre els efectes negatius de l'anomenada globalització, que aquí suposa, Una tendència irresistible cap a la uniformització i la destrucció.